मोतीराम भट्टका पौराणिक काव्यकृतिको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको एम्.ए. दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
कुलबहादुर क्षेत्री
नेपाली केन्द्रीय विभाग
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
कीर्तिपुर, २०६२

मोतीराम भट्टका पौराणिक काव्यकृतिको अध्ययन – कुलबहादुर क्षेत्री २०६२

मन्तव्य

मोतीराम भट्टका पौराणिक काव्यकृतिको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली एम्.ए. दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री कुलबहादुर क्षेत्रीले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मितिः २०६४/०४/२१

....

उपप्रा.डा. कृष्णहरि बराल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

मितिः २०६४/४/२१

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्र श्री कुलबहादुरल क्षेत्रीले त्रि.वि. स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) मा नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि गर्नुभएको **मोतीराम भट्टका पौराणिक काव्यकृतिको अध्ययन** नामक शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....	....	....
उपप्रा. हेमनाथ पौडेल	उपप्रा.डा. कृष्णहरि बराल	प्रा. घनश्याम उपाध्याय
वाह्य निरीक्षक	शोधनिर्देशक	विभागीय प्रमुख

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत मोतीराम भट्टका पौराणिक काव्यकृतिको अध्ययन' शीर्षकको नेपाली स्नातकोत्तर शोधपत्र मेरा श्रद्धेय गुरुवर डा. कृष्णहरि बरालज्यूको कुशल निर्देशन र आवश्यक सहयोग प्राप्त भएकाले नै प्रस्तुत शोधपत्र आज यस्तो रूपमा आउन सकेको हो । आफ्नो जीवनका अत्यन्त व्यस्ततामा पनि कुनै झर्को नमानी आफ्नो अमूल्य समयको ठूलो हिस्सा प्रदान गरी प्रस्तुत शोधपत्रलाई परिष्कृत तुल्याइदिनुभएकामा म उहाँप्रति चिर-ऋणी छु र उहाँप्रति कृतज्ञताज्ञापन गर्नु आफ्नो पहिलो कर्तव्य ठान्दछु ।

शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी आवश्यक सहयोग गर्नुहुने मेरा श्रद्धेय गुरुवर निवर्तमान विभागीय प्रमुख प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठका साथै शोधपत्र तयार गर्ने बेलामा आवश्यक सुझाव प्रदान गर्नुहुने मेरा श्रद्धेय गुरुवर विभागीय प्रमुख प्रा. घनश्याम उपाध्यायप्रति कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । लेखनकार्यमा हौसला दिनुहुने श्रद्धेय गुरुवरहरू राजेन्द्र सुवेदी र नेत्र एटमका साथै नेपाली केन्द्रीय विभागका सम्पूर्ण गुरुज्यूहरूप्रति कृतार्थ छु । प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नका लागि आवश्यक सन्दर्भसामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, साझा प्रकाशन र श्री उच्च माध्यमिक विद्यालय (रौतहट) को पुस्तकालयप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

कत्ति पनि झर्को नमानी शुद्धीकरण गर्न सहयोग गर्ने मित्रहरू राजु लम्साल र ढाकाराम पौड्यालका साथै यस शोधपत्र तयार गर्नका लागि सन्दर्भसामग्री खोज्न सहयोग गर्ने श्रीमती निर्मला क्षेत्रीको गुन पनि अविश्मरणीय मान्दछु । यस शोधपत्र तयार गर्न निरन्तर हौसला दिनुहुने पूजनीय बुवाआमा र मेरो परिवारप्रति आभारी छु । शोधकार्य छिट्टै समाप्त गर्न विभिन्न क्षेत्रबाट सहयोग गरी प्रेरणा दिने मित्रहरू नवराज पाण्डे, हरिप्रसाद खनाल र श्री उच्च माध्यमिक विद्यालयका प्राचार्य श्री हरिनारायण साहज्यूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोधपत्रलाई छिटो, छरितो तरिकाले कम्प्युटर टङ्कण गरिदिने 'जी' कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरका जितेन महर्जनलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा, यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर समक्ष आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि प्रस्तुत गर्दछु ।

मितिः २०६४/०४/२१

....

कुलबहादुर क्षेत्री

स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष

समूह २०६०/०६२

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

विषयसूची

विषय

स्वीकृति-पत्र
मन्तव्य
कृतज्ञताज्ञापन
विषयसूची
सङ्क्षेपीकृत सूची

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक 1
१.२ शोधप्रयोजन 1
१.३ समस्याकथन 1
१.४ शोधकार्यको उद्देश्य 2
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा 2
१.६ शोधपत्रको औचित्य 5
१.७ अध्ययनको सीमा 5
१.८ सामग्रीसङ्कलन र शोधविधि 6
१.९ शोधपत्रको रूपरेखा 6

दोस्रो परिच्छेद

मोतीराम भट्टको जीवनी र व्यक्तित्व

२.१ जीवनी 7
२.१.१ जन्म र बाल्यावस्था 7
२.१.२ शिक्षादीक्षा 8
२.१.३ विवाह र पारिवारिक जीवन 9
२.१.४ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव 9
२.१.५ लेखनप्रारम्भ र विकास 11
२.२ व्यक्तित्व र योगदान 12
२.२.१ कवि मोतीराम 13
२.२.२ नाटककार तथा नाट्यनिर्देशक मोतीराम 13
२.२.३ गजलकार र गीतकार मोतीराम 14
२.२.४ समस्यापूर्तिकार मोतीराम 14

२.२.५ जीवनीकार, अन्वेषक र समालोचक मोतीराम 15
२.२.६ सम्पादक र प्रबन्धक मोतीराम 15
२.३ निष्कर्ष 16

तेस्रो परि

काव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप र ग भट्टका पौराणिक खण्डकाव्यहरूको निर्धारण

३.१ काव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप 18
३.१.१ काव्यसम्बन्धी पूर्वीय परिभाषा 19
३.१.२ काव्यसम्बन्धी पाश्चात्य परिभाषा 20
३.१.३ काव्यको वर्गीकरण 21
३.१.४ खण्डकाव्य सिद्धान्त 23
३.१.४.१ खण्डकाव्यको परिभाषा 24
३.१.४.२ खण्डकाव्यका तत्त्वहरू 25
३.१.५ पौराणिक काव्य 32
३.२ मोतीराम भट्टका उपलब्ध ग्रन्थहरूमा पौराणिक खण्डकाव्यको निर्धारण 32
३.२.१ मनोद्वेग प्रवाह 33
३.२.२ गफाष्टक 33
३.२.३ पञ्चक प्रपञ्च 34
३.२.४ गजेन्द्रमोक्ष भाषा 34
३.२.५ स्वप्नाध्यान 34
३.२.६ श्लोक सङ्ग्रह (सुधा सागर) 34
३.२.७ उषाचरित्र 34
३.२.८ भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र 35
३.२.९ सङ्गीत चन्द्रोदय 35
३.२.१० शकुनौती 35
३.२.११ पिकदूत 35
३.२.१२ प्रह्लाद भक्तिकथा 35
३.२.१३ प्रियदर्शिका 36
३.३ निष्कर्ष 36

चौथो परिच्छेद

मोतीराम भट्टका पौराणिक खण्डकाव्यहरूको विश्लेषण

४.१ ‘उषाचरित्र’ खण्डकाव्यको विश्लेषण 38
४.१.१ कथासार 38

४.१.२ कथानक 40
४.१.३ द्वन्द्वविधान 44
४.१.४ पात्रविधान 45
४.१.४.१ उषा 45
४.१.४.२ अनिरुद्ध 46
४.१.४.३ वाणासुर 47
४.१.५ पर्यावरण 48
४.१.६ संरचना 49
४.१.७ भावविधान 50
४.१.८ छन्द वा लयविधान 51
४.१.९ अलङ्कारविधान 53
४.१.९.१ शब्दालङ्कार 54
४.१.९.२ अर्थालङ्कार 56
४.१.१० बिम्बविधान 61
४.१.११ प्रतीकविधान 63
४.१.१२ भाषा 65
४.२ 'प्रह्लाद भक्तिकथा' खण्डकाव्यको विश्लेषण 66
४.२.१ कथासार 67
४.२.२ कथानक 70
४.२.३ द्वन्द्वविधान 72
४.२.४ पात्रविधान 74
४.२.४.१ प्रह्लाद 74
४.२.४.२ हिरण्यकशिपु 75
४.२.४.३ नृसिंह 76
४.२.५ पर्यावरण 76
४.२.६ संरचना 77
४.२.७ भावविधान 78
४.२.८ छन्द वा लयविधान 80
४.२.९ अलङ्कारविधान 81
४.२.९.१ शब्दालङ्कार 81
४.२.९.२ अर्थालङ्कार 83
४.२.१० बिम्बविधान 87
४.२.११ प्रतीकविधान 89
४.२.१२ भाषा 90

४.३ 'गजेन्द्रमोक्ष' खण्डकाव्यको विश्लेषण 91
४.३.१ कथासार 91
४.३.२ कथानक 93
४.३.३ द्वन्द्वविधान 95
४.३.४ पात्रविधान 96
४.३.४.१ गजेन्द्र 96
४.३.४.२ ग्राह 97
४.३.४.३ हरिहर 97
४.३.५ पर्यावरण 98
४.३.६ संरचना 99
४.३.७ भावविधान 99
४.३.८ छन्द वा लयविधान 101
४.३.९ अलङ्कारविधान 103
४.३.९.१ शब्दालङ्कार 103
४.३.९.२ अर्थालङ्कार 105
४.३.१० बिम्बविधान 107
४.३.११ प्रतीकविधान 109
४.३.१२ भाषा 110
४.४ निष्कर्ष 111
पाँचौ परिच्छेद
उपसंहार र निष्कर्ष
५.१ उपसंहार 114
५.२ निष्कर्ष 117
सन्दर्भग्रन्थसामग्री 118-120

सङ्क्षेपीकृत सूची

आइ.ए	-	इन्टरमिडियट अफ आर्टस्
इ.सं.	-	इस्वी सम्वत्
उपप्रा.डा.	-	उपप्राध्यापक डाक्टर
एम्.ए.	-	मास्टर्स अफ आर्टस्
चौ.सं.	-	चौथो संस्करण
छै.सं.	-	छैटौँ संस्करण
ते.सं.	-	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.शि.प.	-	नेपाली शिक्षा परिषद्
पाँ.सं.	-	पाँचौँ संस्करण
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	-	पृष्ठ
रा.यु.से.को.	-	राष्ट्रिय युवा सेवा कोष
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
सम्पा.	-	सम्पादक
सो.सं.	-	सोह्रौँ संस्करण